הפונקציה של הרב־מערכת של הספרות בהסטוריה של הספרות

מאת איתמר אבן־זוהר

הפורמאליסטים הרוסים הדגישו את החשיבות של יחסי־הגומלין בין הספרות הקאנונית והבלתי־קאנונית בהיסטוריה של הספרות. יחסי הגומלין האלה הם, כידוע, אחת התזות הבסיסיות של הפורמאליסטים להסברת השינויים בהיסטוריה של הספרות. ויקטור שקלובסקי אומר: „כאשר צורות האמנות הקאנונית מגיעות אל שיאן, כבר מרוצפת הדרך להבירה של צורות אמנות בלתי־קאנוניות, שכבר הסכיקו באותו זמן לכתה אמצעים אמנותיים הדשים". („ספרות וקולנוע", ברלין 1923, עמ' 27) עבודה שדה טרום תיאורטית מוקדמת שחקרה עניין זה היתה למשל מאמרו של וינוגראדוב על „החוטם" לגוגול, שפורסם כבר ב־1919 (ראה תרגום ב„הספרות" כרך א', מס' 2, עמ' 308—318). במאמר זה מלקט ויגוגראדוב ראיות רבות על הגיצול של יסודות בלתי־קאנוניים בטקסט של גוגול. עם זאת הוא אינו מעבד את תוצאות מחקרו במונחים של ההיסטוריה של הספרות. עיבוד מסוג כזה נעשה מאוחר יותר על ידי חוקרים כמו טיניאנוב, אייכנבאום ואחרים.

אם ניתן לתאר את כל התוצרת הספרותית בתקופה מסוימת במונחים של ספרות קאנונית לעומת ספרות בלתי־קאנונית, כשכל אחת קיימת כביכול בספירה שלה עצמה, הרי אפשר לבנות מודל של התוצרת הספרותית בהתאם לאותה דרך שהצעתי ביחס לרב־מערכת של הלשון. הרשו לי איפוא לצטט ממאמרי האחרון בענין זה („לבירור מהותה ותפקודה של לשון הספרות היפה בדיגלוסיה" „הספרות" כרך ב', חוב' 2, עמ' 286—302) כלהלן:

„כל לשון מסוימת אינה מורכבת ממערכת אחת בלבד של סימנים רב שכבתיים (השכבה הפונולוגית, מורפולוגית וכו'), אלא תמיד קיימות בה, זו בצד זו, מערכות אחדות, הקרויות לעתים במרמינולוגיות אחרות לשונות או תת־לשונות. מערכות אלה אינן תמיד מלאות, אלא לעתים קרובות הן חלקיות בלבד, ויש הפיפה רבה או מעטה בשיעורן על ידי הדובר בלשון. להרכב זה של הלשון נקרא בסיכום רב־מערכת. המערכות הכולטות ביותר בלשון התרבות הן: לשון כתב סטאנדארטית לעומת לשון הדיבור. לשון הכתב יצרה סוגים שונים של תת־מערכות מיוחדות לנושאים ולעיסוקים מסוימים: לשון חוק, כלכלה, מדע, שיתונות וכו'. לשון הדיבור אף היא מורכבת מתת־מערכות שונות. יש בה דיפרנציאציה סוציאלית — לשונות האוניברסיות למעמדות מסוימים, וכן פלגים, ויש בה דיפרנציאציה גיאוגרפית — דיאלקטים".

אם אנסה עכשיו לנסח מחדש תיאור זה כדי שיהיה רלבאנטי למערכת של הספרות הייתי אומר, שהספרות בתקופה מסוימת איננה מורכבת ממערכת, אלא ממערכות רבות, המהוות ביחד מבנה של רב־מערכת. המערכות של הרב־מערכת הזאת עשויות להיות: מערכת קאנונית לעומת מערכת בלתי־קאנונית וכל אחת מתחלקת לכמה תת־מערכות. הספרות הבלתי־קאנונית תתחלק למשל לסוגים „וולגאריים" בהדרגה של „תת־ספרות", כפי שהספרות הבלתי־קאנונית מכונה לעתים קרובות. המערכת של ספרות בלשית תבוא בראש, הרומאן הסנטימנטאלי והסיפורים הקצרים של העתונים יבואו כנראה אחר כך ואילו הספרות הפורנוגראפית בתחתית הרשימה. בקוטב האחר, זה של הספרות הקאנונית, אפשר לחשוב על חלוקה לספרות גבוהה „רצינית", בניגוד לפחות רצינית וכיוצא בזה.

רק כדי לתת לכם דוגמה עד כמה הורגש השוני בין המערכות, נתבונן בספרות הצרפתית משנות החמישים של המאה שעברה ואילך. שני סופרים צרפתיים, אף על פי שהיו דבקים בסטאנדארדים הקאנוניים, הכניסו ליצירתם כמה יסודות מתת־המערכת הבלתי־קאנונית של ספרות ארוטית ופורנוגראפית, וכתוצאה מזה נתבעו לדין על ידי המשטרה ונאלצו להגן על עצמם בבית המשפט. הכל יודו שהתיאורים „הבלתי מהוגנים" ב„מאדאם בובארי" הם אטיודים תמימים בהשוואה לספרות הפורנוגראפית הבלתי־קאנונית העשירה והפורחת של אותו זמן. המקרה של „פרחי הרע" הוא כמובן שונה מפני שהשימוש ביסודות פורנוגראפיים מובהקים בשירי בודליר הוא הרבה יותר ישיר ונועז מאשר ביצירת פלובר ובכל זאת — ללא השוואה עם „התפרחת הפורנוגראפית" של אותם ימים. על רקע זה אפשר לראות יפה איך פועלת ההיפוך הפורמאליסטית לגבי הנאטוראליזם הצרפתי. את השינוי בספרות הצרפתית שהתחולל על ידי יצירתו של זולה אפשר לתאר בנקל כקאנוניזאציה של כמה יסודות מהתת־מערכת הבלתי־קאנונית (ביחוד ברומאנים „נאנה" ו„האדמה"). אין זה פלא איפוא שיצירת זולה נתקלה בתגובות נזעמות, אבל אסור לנו לשכוח שהתגובות האלה לא גרמו על ידי הנורמות החדשות כשלעצמן, אלא על ידי עצם הכנסת הנורמות האלה למערכת הקאנונית, דבר שהרס את הגבולות הברורים בתוך הרב־מערכת של הספרות הקיימת. הרשו לי להזכיר לכם, שכמעט אותו חלק של החברה היה הצרכן של שני הסוגים של התוצרת הספרותית, לפחות עד כמה שהדבר נוגע לזכרים, אף על פי שתוצרת זו הגיעה אליהם בצינורות שונים. הסיפור הידוע על מכירתו המוצלחת של הרומאן „נאנה" יכול לשמש הדגמה מצוינת לעניין זה.

המתחים בתוך הרב־מערכת של הספרות יכולים לשמש הסבר מעניין לכמה תופעות בהיסטוריה של הספרות העברית החדשה. במאמרי הנזכר הצבעתי על כמה אימפליקאציות לגבי לשון הספרות הנובעות מהמצב של הלשון העברית בדיגלוסיה[1]. עכשיו אשתר, לאור טענותי שם, לנסות להסביר את ההתפתחות של הספרות העברית בספרות בדיגראפיה [הגדרה טנטאטיבית של דיגראפיה: מצב שבו ספרויות שונות מתפקדות כאילו היו מערכות באותה רב־מערכת ספרותית]. בנימין הרושובסקי כבר הציע (בהרצאתו בערב הזכרון לפרופ' כץ) סכימה דיגראפית להיסטוריה של הספרות העברית. ברגע זה אינה מעניינת אותי השאלה של הספרות העברית בדיגראפיה כשלעצמה (זהו נושא מעניין אחר לסימפוזיון על בעיות בתיאוריה של ההיסטוריה של הספרות), אלא מעניינים אותי היחסים בתוך הרב־מערכת של הספרות הנמצאת בדיגראפיה במידה שהם מהווים גורם בהתפתחות של הספרות.

העובדה המשמעותית ביותר לגבי הספרות העברית בתקופת התחייה היא, שהרב־מערכת שלה היתה רב־מערכת חסרה. כל המערכת הבלתי־קאנונית היתה חסרה בה לגמרי. אם נכיר בעובדה זו, די מפתיע יהיה למצוא כמה תכונות בספרות העברית. העשויות להגביע דווקא על מציאות של יסודות בלתי־קאנוניים. נדמה לי שאפשר להסביר תופעה זו לפחות בשתי דרכים:

1. היסודות הבלתי־קאנוניים חדרו (הסתננו) באמצעות איזו שהיא ספרות אחרת באותה דיגראפיה, למשל באמצעות הספרות הרוסית.
2. ספרות אחרת באותה דיגראפיה תפקדה כמערכת בלתי־קאנונית בדיוק באותו אופן שכמה לשונות „לתי־עבריות תפקדו כמעין מערכות בלשון העברית בתקופת הדיגלוסיה שלה.

ברשותכם אניח עכשיו לעניין הראשון, מפני שלפי שעה עדיין לא התקדמתי בו מעבר לשלב של ההנחות. לעומת זאת, העניין השני נראה לי יותר ברור. אין ספק, שספרות יידיש היא שתפקדה כמערכת בלתי־קאנונית, בדיוק כפי שהספרות העברית תפקדה כמערכת הקאנונית ברב־מערכת החסרה של ספרות יידיש. ראייה זו יכולה להסביר מדוע רוב סופרי היידיש רצו כל כך להיתרגם לעברית, שהרי על ידי כך קיבלו סטאטוס קאנוני. (שלום עליכם הוא דוגמה טובה לעניין זה). יתר על כן, בדרך זו אפשר להסביר לפחות חלק מהטראנספורמאציות שחלו ביצירת ספרות בתהליך התרגום והעיבוד, שהמודל של הדיגלוסיה בלבד איננו יכול להסבירן, מנחם פרי [במאמרים שונים ב„הספרות", כגון ב„האנאלוגיה ברומאן של מנדלי מו"ס", „הספרות" כרך א', מס' 1] כבר הראה כמה סוגים של טראנספורמאציות כאלה בתרגומיו של מנדלי מו"ס מיידיש לעברית. מנדלי שינה בתרגומיו לא רק את הלשון בהתאם למצב שהדיגלוסיה כפתה עליו באופן אובייקטיבי, אלא גם סידרה שלמה של נורמות ספרותיות. מה שהיה טוב למערכת הבלתי־קאנונית שוב לא היה טוב למערכת הקאנונית בעיניו.

המתחים בתוך הרב־מערכת של הספרות מסבירים גם כמה עובדות חיצוניות. כגון מדוע חסרה היתה מערכת בלתי־קאנונית בעברית כמעט עד שנות השלושים של המאה ה־20.

אסיים את דברי רק בכך, שיש כמובן עוד עבודה רבה לעשות כדי לבדוק ולעדן את התזה שלי, אבל אני מקווה שאיש לא יכחיש שיש צורך לפתח אותה כדי לשפר את הבנתנו את ההיסטוריה של הספרות העברית במאה השנים האחרונות לפחות. אבל הספרות העברית היא רק מקרה אחד שבו יכולים המתחים בתוך הרב־מערכת להסביר חלק גדול מהמתרחש בהתפתחות של הספרות. נראה לי ששום מדען של הספרות בכלל, או היסטוריון של הספרות בפרט, אינם יכולים עוד להתעלם מהמתחים האלה.

---

1. דיגלוסיה היא מצב שבו לשונות שונות מתפקדות כאילו היו מערכות של אותה רב־מערכת לשונית.

---

* הרצאה בסימפוזיון בין־חוגי על בעיות בתיאוריה של ההיסטוריה של הספרות שנערך מטעם החוג לתורת הספרות הכללית, באוניברסיטת תל־אביב, ב־25.2.1970.